

5. Парафіяльна історія та церковні братства

УДК 9.94

Przemysław Andrzej Wróblewski

Cerkiew unicka w Łobaczewie i Terespolu w XVII–XIX wieku (w świetle dokumentów konsystorskich)

Пшемислав Анджей Врублевський

**Уніатська церква в Лобачеві і Тересполі в XVII–XIX століттях (на основі кон-
систорних документів)**

Проаналізовано джерела з історії уніатської парафії сіл Лобачева та Тересполя. На основі візитаційних документів різних років досліджено транслокації храму, його зовнішній вигляд, інтер'єр, наявність ікон і богослужбових речей. Встановлено чисельність парафіян; визначено імена фундаторів та меценатів; складено таблицю священиків парафії протягом 1648–1867 років. За описом візитації 1759 р. встановлено факт виходу гуменного Івана Солодухи разом із 31 селянином з уніатської общини Лобачева і перехід на православ'я, а також факт скарги церковного братства до консисторії 1765 р. на пароха Тереспільської парафії П. Бонецького. Визначено, що на початку XIX ст. візитації відбувалися регулярно, кожні два роки.

Досліджено, що 1867 р. у зв'язку з ліквідацією унії Тереспільська парафія була включена до Холмської православної єпархії, але частина віруючих далі дотримувалась уніатських обрядів підпільно. З 1924 р. у зв'язку з переходом території до складу Польщі унія була реактивована.

Ключові слова: унія, церква, візитації канонічні, Володимиро-Брестська дієцезія, Тереспіль, Лобачів

Przemysław Andrzej Wróblewski

**The Uniate Church in Lobaczew and Terespol in the 17th – 19th centuries (based on
the consistorial documents)**

Sources on the history of the Uniate parish Lobaczew and Terespol villages are analyzed. Based on visitation documents from different years, translocation of the church, its exterior, interior presence of icons and liturgical items are examined. A number of parishioners is determined. Names of founders and patrons are identified. The table of parish priests during 1648 – 1867 is compiled. According to the visitation document of 1759, the fact of withdrawal

from Uniat Łobaczew community of a clerk Ivan Solodukha together with thirty one peasants and their converting to the Orthodoxy are established. Also the fact of Brotherhood's complaint to the church consistory in 1765 about the priest of Terespol parish P. Bonetsky is considered. It is determined that in the early 19th century visitations took place regularly every two years.

It is studied that as a consequence of liquidation of the Union in 1867 Terespol parish was included into Chelm Orthodox eparchy, but some believers still followed the Uniate rites in secret. With the transition of the area to the Poland in 1924 the Union was reactivated.

Keywords: Union, Church, canonical visits, Volodymyr and Brest diocese, Terespol, Łobaczew

Historia parafii unickiej jest związana z historią samego Terespoła. Niestety temat ten jest traktowany po macoszemu i badacze, piszący o Terespolu, parafii unickiej poświęcają najmniej uwagi. O ile parafia katolicka doczekała się monografii [1], o tyle parafia unicka kilku zdań w różnego rodzaju publikacjach historycznych. Badacze, którzy zajmowali się wcześniej tym tematem: A. Buczyło, D. Wereda, R. Soszyński, G. Pelica, S. Pajewskij.

Pierwsze wzmianki o parafii unickiej w Łobaczewie pochodzą z 1648 r., kiedy to Łobaczew należał do dóbr Błotkowskich, a ich właścicielami byli już Wazowie od 1615 r., czyli od śmierci Krzysztofa Monwida Dorohostajskiego (1562–1615)¹ [2, s. 23; 3]. Najstarszy zapis o parafii znajduje się w księgach kapituły brzeskiej z 1648 r., dowiadujemy się także z niego, że parochem cerkwi Łobaczewskiej, św. Jana Ewangelisty w tym czasie był Jan Troczenie [4].

Świątynia łobaczewska wraz z plebanią i dobrami należącymi do niej leżała na skraju wsi Łobaczew i sięgała na północny wschód aż do wsi Ogrodniki. Należy pamiętać, że Ogrodniki były wsią, która się przemieszczała ze względu na ciągle jej zalewanie i w dzisiejszych czasach leży w innym miejscu. Po translokacji natomiast cerkiew w Terespolu była najdalej na zachód wysuniętym elementem miasta. Jest ona jedyną pamiątką po starym Terespolu i nie podzieliła losu innych budowli, rozebranych w czasie budowy Twierdzy Brzeskiej w drugiej połowie XIX wieku.

Cerkiew łobaczewska w czasie wizytacji z 1726 r. podlegała pod dekanat brzeski i była ufundowana przez Hetmana Wielkiego Litewskiego Ludwika Konstantego Pocięja (1664–1730)², a jej prezbiterem w tym czasie był Stefan

¹ Krzysztof Monwid Dorohostajski od 1597 r. – marszałek wielki litewski, kalwinista; odznaczył się w wojnie polsko-szwedzkiej 1600–1611 oraz w wojnie polsko-rosyjskiej 1609–1618. Wielokrotnie żonaty, z drugiego małżeństwa otrzymał jedynego dziedzica Władysława.

² Ludwik Konstanty Pocięj – Hetman Wielki Litewski; kawaler orderu Orła Białego. Mocno związany z carem Piotrem I, dzięki niemu miał otrzymać urząd hetma-

5. Парафіяльна історія та церковні братства

Pracki [5]. Była to cerkiew drewniana z dachem gontowym, małą kopułką i krzyżami żelaznymi, przy cerkwi dzwonnica. Miała ona oddzielne drzwi do babińca i oddzielne drzwi główne, zamykane na wielki łańcuch, jak podają akta wizytacyjne. Akta zawierają także spis wszelkich rzeczy należących do cerkwi, czyli strojów i naczyń liturgicznych, wyposażenia cerkiewnego, ksiąg liturgicznych itp.

Część wizytacji nie zachowała się w oryginale i znamy je tylko z książki Pajewskiego «O cerkwiach brietskiej kapituły w naczali 2 połowiny XVIII w.», wydanej w Wilnie w 1887 r. [6, s. 56–61]. Znajdujemy w tej pozycji opis wizytacji cerkwi Łobaczewskiej, przeprowadzonej 22 stycznia 1759 r. za rządów Piotra Bonieckiego³, pełniącego urząd proboszcza (czyli na cztery lata przed przeniesieniem cerkwi z Łobaczewa do Terespolu) [6, s. 58]. Autor książki podaje, że cerkiew ta była zbudowana «za niepamiętnych czasów» nad Bugiem. Zaznacza także fatalny stan budynku cerkwi: «ruiny lada dzień i pogrebenia się w ziemi dla siebie miejsca upatruje». Cerkiew posiadała ikony: Chrystusa Zbawiciela, Matki Bożej, św. Jana Ewangelisty, św. Grzegorza Teologa, św. męczennic Barbary i Katarzyny. Wymienia także liczne naczynia liturgiczne, księgi oraz szaty. Do parafii należały wtedy następujące miejscowości – miasteczko Terespol, Łobaczew, wsie Błotków, Schuty (współcześnie Lechuty) oraz Ogrodniki. Łącznie do parafii należało 386 dusz. Wizytator nazywa ich wszystkich «prawowiernymi katolikami», jednak z wykluczeniem Iwana Sołoduchy ze wsi Błotków a pełniącego rolę gumiennego w dworze Łobaczewskim. Ów Iwan Sołoducha miał od pięciu lat nie przystępować do sakramentów świętych i negatywnie wypowiadać się na temat unii. Wizytator, nie mogąc w żaden sposób wpłynąć na Iwana, nazywa go «parszywą owieczką w owczarni Chrystusowej». W końcu Iwan odszedł od unii i pociągnął za sobą 31 osób, które wizytator wymienia z imienia i nazwiska. Są to między innymi [6, s. 58]:

- Iwan Wojtczuk z żoną;
- Matiej Wojtczuk z żoną;
- Anna Panasjuk;
- Miron Semeniuk;

na; jako jedyny popierał wysłanie wojsk polskich do pomocy Rosji w wojnie z Turcją.

³ Piotr Boniecki – ostatni proboszcz parafii unickiej w Łobaczewie i pierwszy proboszcz parafii unickiej w Terespolu. Święcenia otrzymał w 1749 r. z rąk biskupa Włodzimiersko-Brzeskiego Teofila Godebskiego.

- Roman Kobylczuk;
- Mikołaj Kowal;
- Paraskjewa Józefowa.

W zaleceniach powizytacyjnych wizytator nakazał, aby codziennie rano i wieczorem dzwoniły dzwony cerkiewne na Anioł Pański, a co niedzielę ma być śpiewana suplikacja [6, s. 58]. Wspomina także, że «schizmatyk» Iwan Sołoducha, jeżeli się nawróci, ma zostać przyjęty, żeby nie popadł w «paszczyki piekielne», a jeżeli dalej będzie trwał przy swoim, ma być wyklęty razem ze wszystkimi, którzy go popierają, a fakt ten ma być ogłoszony po cerkwiach i kościołach [6, s. 61].

Między wrześniem 1762 a grudniem 1763 [a nie – jak podaje w swoich pracach p. Stanisław Jadczyk – rok 1745] następuje translokacja cerkwi z Łobaczewa na obecne miejsce do założonego w 1697 r. Terespolu [7, ark. 291], przeniesienie następuje łącznie z przeniesieniem wezwania, a w 1783 r. w dokumentach konsystorskich czytamy o cerkwi terespolskiej, czyli łobaczewskiej [7, ark. 291]. Akta konsystorskie podają także, że ówczesnym parochem, za którego rządów dokonano się translokacja, był Piotr Boniecki [8, ark. 21v]. Kiedy w 1745 r. Terespol przejął Podskarbi Wielki Litewski Jan Jerzy Detloff Flemming (1699–1771)⁴ – rozpoczął się największy rozwój miasta [9; 10, s. 72].

Po dokonanej translokacji cerkwi nastąpiła także jej wizytacja kanoniczna, która odbyła się w 1763 r. W dokumencie wizytacyjnym czytamy także, że cerkiew została przeniesiona z Łobaczewa i ufundowana przez Jana Jerzego hrabiego Flemminga Podskarbiego Wielkiego Litewskiego. «Cerkiew ta w strukturze swojej murowana, z kopułami blachą obitymi żelaznymi krzyżami i dachem gontem drewnianym krytym. [Parkan murowany zaczęty jeszcze nieskończony. Wewnątrz wielki ołtarz z jednej strony zakrystia z szuffadami do schowania aparatów z drugiej skarbczyk z wielkimi drzwiami, chór, wszystko z drzwiami zamkniętymi dobrze okutymi na niebiesko malowanymi, sufit drewniany malowany, posadzka z cegły» [11, ark. 1]. Cerkiew posiadała w ołtarzu głównym obraz Matki Bożej «przez J. W. Fundatora darowany», Carskie Wrota złożone z ikoną św. Jana Ewangelisty, «pod którego tittuli ecclesie» cerkiew jest wzniesiona [11, ark. 1]. Obrazy świętych, w tym świętego Hieronima, a poniżej balaski. Konfesjonał szary, ławki i obrazy «ze

⁴ Jan Jerzy Detloff Flemming – Podskarbi Wielki Litewski, przedostatni wojewoda pomorski; kawaler orderów Orła Białego i Świętego Stanisława. Wróg Radziwiłłów, za co m.in. został spalony Terespol. Pochowany w Bazylice Krzyża Świętego w Warszawie.

5. Парафіяльна історія та церковні братства

starej cerkwi Łobaczewskiej przeniesione». W dokumencie zaznaczono także, ile alb, naczyń i szat liturgicznych znajduje się w skarbcu oraz jakie sprzęty czy księgi liturgiczne i w jakiej ilości są na wyposażeniu cerkwi. Np.:

- alb z koronkami – szt. 3;
- komż z koronkami – szt. 3;
- kielich srebrny w środku wyłaczany – szt. 1;
- koron srebrnych wybijanych – szt. 4;
- krzyż drewniany blachą srebrną powlekany – szt. 1;
- lampa wisząca cynowa – szt. 1 [11, ark. 1v].

Cerkiew posiadała także swoje Bractwo Cerkiewne, które wytoczyło w 1765 r. w konsystorzu proces o niedopełnienie obowiązków parochowi Terespolskiemu Piotrowi Bonieckiemu. Niedopełnienie miało polegać na tym, że nie dostarczył wszystkich sprzętów z cerkwi Łobaczewskiej do Terespolskiej [12, s. 585].

Wizytacja z 2 grudnia 1804 roku [13, ark. 14–18] jest oprócz wizytacji z 1808 roku wizytacją spisaną po łacinie. Od tego momentu możemy zauważyć, że wizytacje odbywają się już bardziej regularnie – są one bowiem przeprowadzane już co dwa lata. Wizytator przeważnie przepisuje dokumenty wizytacyjne po poprzednich wizytacjach, dopisując jedynie, jakie nowe sprzęty ewentualnie zostały zakupione, jednak w tej wizytacji po raz pierwszy jest wzmianka o organach. Pierwszy raz pojawia się także wzmianka o dokumencie erekcyjnym, wystawionym przez Antoniego Pocięja⁵ [14] z 1745 r. a oblatowanym w księgach konsystorskich brzeskich w 1752 roku [15].

Kolejna znana wizytacja pochodzi z 4 czerwca 1806 r. [Dowiadujemy się z niej, że mimo iż cerkiew była w Terespolu, to proboszcz dalej urzędował na plebanii w Łobaczewie. Wizytacja nie została jednak przeprowadzona na miejscu z powodu nieobecności proboszcza. Wizytator wezwał proboszcza terespolskiego do Nepli i dopiero tam na podstawie ksiąg parafialnych stwierdził, że wszystko w cerkwi terespolskiej jest w należyтым porządku [16, ark. 406].

Jan Pierocki – paroch w Zabłociu 14 marca 1808 roku przeprowadził kolejną wizytację kanoniczną terespolskiej parafii [17, ark. 21–22]. Owa wizytacja jak i poprzednia nie została przeprowadzona na miejscu. Tym

⁵ Antoni Pocięj – Strażnik Wielki Litewski; zmarł 16 lutego 1749 r. w Terespolu; stronnik Stanisława Leszczyńskiego. Z małżeństwa z Rozalią Zachorowską miał tylko jedną córkę Ludwikę Honoratę.

razem wizytator zaprosił parocha Terespolskiego z księgami parafialnymi do położonego kilka kilometrów dalej Koroszczyzna.

Następną jest wizytacja z 27 grudnia 1811 r., kiedy właścicielem dóbr terespolskich jest książę Adam Czartoryski (1724–1823)⁶ [18]. Na wstępie dowiadujemy się, że poprzednia wizytacja miała miejsce 14 marca 1808 r. Wizytator od pierwszego zdania zapewnia, że w parafii terespolskiej «wszystkie rzeczy mają się w należyтым porządku». Parochem tej parafii jest Michał Horączko i jest on parochem mianowanym przez biskupa Brzeskiego w 1796 roku. Dowiadujemy się także, że oryginalny akt erekcji cerkwi został «zabrany do rządu austriackiego» zaś znany jest z akt grodzkich brzeskich autentycznych. Wizytator podaje, że w czasie tej wizytacji rodzin obrządku unickiego na terenie parafii jest: Terespol – 20; Łobaczew wieś – 40; Błotkowo – 45; Lechuty – 26; Ogrodniki – 12. Na tym kończy swój opis znaną formułką «działo się na plebanii Terespolsko-Łobaczewskiej dnia, miesiąca i roku jako wyżej» [19, ark. 131–132].

Wizytacja z 28 kwietnia 1821 r. pojawia się przy okazji inwentarza parafialnego z tego samego roku. Wizytator tylko wspomina o niej w uwagach, dodanych na zakończenie inwentarza [19, ark. 65–75].

Oprócz dokumentów wizytacyjnych zachowały się także inwentarze majątku cerkiewnego z lat 1817 [19, ark. 7–9], 1818 [19, ark. 31–36], 1821 [19, ark. 65–75], 1834 [18, ark. 23–30] i 1838 [18, ark. 39–44].

Pierwszy inwentarz z 1817 r. obejmuje jedynie zeznanie parocha terespolskiego, jakie działki wchodziły w skład majątku cerkiewnego. W skład komisji przygotowującej ów dokument wchodziło trzech prawdopodobnie parafianie [Paweł Romaniuk, Iwan Denysiuk oraz Nestor Łycuk, którzy podpisali się jedynie krzyżykami przy swoich nazwiskach].

Dokument z 1818 r. jest «tabelłą okazującą summaria całego Majątku Kościoła Parafialnego w Terespolu – niemniej wydatki stosownie do Instrukcyi przez Komisarzy do Spisu Majątków Duchownych w Dekanacie Kodeńskim Delegowanych w roku 1818 ułożona».

W inwentarzu z 1821 r. dopiero mamy pełny obraz stanu majątkowego nie tylko samej cerkwi, ale także parafii. Oprócz okazałej plebanii we wsi Łobaczew parafia posiadała przy plebanii dwie stodoły, spichlerz, oborę «dla koni, owiec i innego bydła», grunta we wsiach Łobaczew, Błotków, Lechu-

⁶ Adam Czartoryski – mąż Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej; przywódca Stronnictwa Politycznego.

5. Парафіяльна історія та церковні братства

ty, Ogrodniki oraz sadzawkę. Kolatorem parafii w tym czasie według tego dokumentu był książe Konstanty Czartoryski. Ów dokument oprócz parocha podpisali także: Maciej Siniawski – «Obywatel Miasta Terespoli», Omelyan Zaliwayka i Roman Jakuszko – «gospodarze ze wsi Błotkowo».

Inwentarz z 30 listopada 1834 r. został sporządzony przez Jana Bojarskiego – dziekana kodeńskiego w obecności nowego administratora parafii terespolskiej – Kaliksta Kuncewicza oraz parafian – Grzegorza Biegajło, Konrada Markiewicza, Andrzeja Tarasiuka oraz Niczypora Tomczuka. Dowiadujemy się z niego, że administrator przejął urząd po śmierci poprzedniego parocha oraz że zaraz po jego śmierci zostały obsiane pola 8 korcami zboża ozimego. Pierwszy raz także wizytator wzmiankuje o podatkach przypisanych parafii: podatek Liverunku – 31 zł., 6 gr.; podatek Podymny – 10 zł., 15 gr.; podatek Ogniowy – 2 zł., 28 gr.

Ostatni z inwentarzy został sporządzony 9 października 1838 roku także przez Jana Bojarskiego, parocha Zabłockiego. Została przeprowadzona w obecności nowego administratora Andrzeja Proniewiczza, wysłannika kolatora Burzyńskiego oraz Romana Jakuszki, Filipa Żuka i Grzegorza Biegajło. Z najistotniejszych rzeczy, jakie oprócz majątku parafialnego i cerkiewnego zostały podane w inwentarzu, jest także zalecenie, że wszystkie budynki parafialne potrzebują remontu (*tabl. 1*).

Tablica 1

Proboszcz	Lata	Uwagi
Jan Troczenie	1648	
Stefan Pracki	1726	
Piotr Boniecki	1759–1763	
Michał Horaczko	1796–1827	Urodzony w 1770 r., wyświęcony w 1795 r., mianowany parochem 12 października 1796 r. [18, c. 74]
Eliasz Saykowicz	1827–1831	Usunięty z probostwa za sprzyjanie powstaniu listopadowemu i stronnictwu Czartoryskich
Kalikst Kuncewicz	1831–1837	Administrator
Andrzej Proniewicz (?)	1838	Administrator Nazwisko słabo czytelne
Vacat	1854–1867	
Vacat	1854–1867	

Likwidacja unii, świątynia w rękach cerkwi prawosławnej		
Ks. Aleksander Nikolski	1924–1938	Przeszedł z prawosławia na reaktywowaną unię. Pochowany w Terespolu na cmentarzu prawosławnym
Ks. Mikołaj Hałas	1938–1943	Drugi i ostatni proboszcz neounicki w Terespolu

Inni duchowni posługujący unitom w Terespolu w XIX wieku: Jan Budziłłowicz (1865, 1875, pochowany w 1876 r. w Terespolu); Jan Żypowski; Ludwik Mikołaj Mazanowski (1859–1872); Hieromnich Józef Kołbus – bazylianin (1865–1873); Filip Troć; Feliks Michałowski (1848–1873, 1880–1889) [20, s. 16–17].

Niestety po włączeniu parafii unickiej w Terespolu do chełmskiej diecezji prawosławnej zlikwidowano unię, a unicy zostali zmuszani do przechodzenia na prawosławie. Wielu przeszło, ale też wielu z nich oddało życie i przelało męczeńską krew za wierność Unii z Kościołem rzymskokatolickim. Jednak przez cały ten czas wielu kapłanów rzymskokatolickich niosło czasami z narażeniem życia sakramenty «opornym» unitom. Chrztili dzieci, spowiadali, odprawiali potajemnie msze święte i udzielali komunii [1, s. 69b – 69c].

Unia została wskrzeszona dopiero przez biskupa janowskiego Henryka Przeździeckiego już w wolnej Polsce w 1924 r. [21]. Wyjednał on u papieża Piusa XI zezwolenie na reaktywowanie unii i na mocy instrukcji papieskiej «Zelum Amplitudinis» objął jurysdykcję nad nowym obrządkiem. Dopiero w okresie PRL zwierzchnictwo przejął prymas Józef kardynał Glemp. Po jego śmierci jurysdykcja przeszła ponownie na biskupów siedleckich, a pierwszym z nich został biskup Zbigniew Kiernikowski, obecnie funkcję tę pełni biskup Kazimierz Gurda.

Ostatnią parafią neounicką na świecie jest parafia św. Nikity w Kostomłotach w dekanacie terespolskim, wchodzącym w skład diecezji siedleckiej [22]. Obecnie proboszczem parafii w Kostomłotach jest birytualista ksiądz Zbigniew Nikoniuk⁷.

⁷ Zbigniew Nikoniuk (ur. 1964 w Worlinie) – birytualista, proboszcz jedynej na świecie parafii neounickiej w Kostomłotach; święcenia kapłańskie przyjął w 1997 r. w Katedrze Siedleckiej. Od 1 września 2007 r. dekretem ordynariusza siedleckiego Zbigniewa Kiernikowskiego pełni funkcję proboszcza.

5. Парафіяльна історія та церковні братства

1. Soszyński R. Dzieje Kościoła w Terespolu / R. Soczyński. — Biała Podlaska, 1997. — 150 s. — Maszynopis.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. — Ф. 1928, оп. 1, спр. 26.
3. Lepszy K. Dorohostajski Krzysztof Mikołaj / K. Lepszy // Polski Słownik Biograficzny. — 2014. — T. 5. — S. 331–333.
4. Акты издаваемые Виленской Археографической комиссией для разбора древних актов. — 1908. — Т. 33. — 127 с.
5. Rerum S. Ludwik Konstanty Pocięj (1664–1730) – ludzki płacz [Elektroniczne źródło] / S. Rerum ; opr. W. Kalwat . — Dostęp: http://www.wilanow-palac.pl/ludwik_konstanty_pocięj_1664_1730_ludzki_placz.html.
6. Pajewski S. O cerkwiach brietskiej kapituły w naczali 2 połowy XVIII w. / S. Pajewski. — Wilno, 1887. — 63 s.
7. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (dalej – LVIA). — F. 634, op. 3, spr. 401. — 291 ark.
8. LVIA. — F. 634, op. 3, spr. 15. — Ark. 21v.
9. . Internetowy Polski Słownik Biograficzny [Elektroniczne źródło]. — Dostęp: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-jerzy-detlov-flemming>.
10. Jadczak S. Jak książę Czartoryski Terespol sprzedawał / S. Jadczak // Podlaski Kwartalnik Kulturalny. — 2005. — T. 4. — 72 s.
11. LVIA. — F. 605, op.7, spr. 37.
12. Wereda D. Działalność bractw cerkiewnych w unickiej diecezji brzeskiej w XVIII w. / D. Wereda // Religie, edukacja, kultura : księga pamiątkowa, dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi / ed. M. Surdackiego. – Lublin, 2002. — 585 s.
13. Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej – APL). — F. 95, op. 533. — Ark. 14–18.
14. Pocięj h. Waga Antoni [Elektroniczne źródło] / Narodowy Instytut Audiowizualny. — Dostęp: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-pocięj-h-waga>.
15. APL. — F. 95, op. 533. — Ark. 5–6 (Dokument Antoniego Pocięja, o którym są wzmianki w inwentarzach cerkiewnych).
16. APL. — F. 95, op. 137. — 406 ark.
17. APL. — F. 95, op. 533.
18. Czartoryski Adam Kazimierz Joachim Ambroży Marek [Elektroniczne źródło] / Narodowy Instytut Audiowizualny. — Dostęp: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adam-kazimierz-joachim-ambrozy-marek-czartoryski>. 19. APL. — F. 95, op. 139. — Ark. 131–132.
20. Pelica G. Historia Parafii św. Jana Teologa w Terespolu / G. Pelica // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. — №. 3 (220). — S. 16–17.
21. Daniluk R. Tajna misja jezuitów na Podlasiu / R. Daniluk. — Kraków, 2009. — 776 s.
22. Nikoniuk Z. Kostomłoty droga ku jedności / Z. Nikoniuk. — Kostomłoty. — 15 s.